

Estat nacional, frontera i relacions frontereres a la Patagònia argentina-xilena*

per Susana Ofelia Bandieri

RESUM:

Aquest article estudia les particularitats de la Patagònia com a espai econòmic regional/binacional durant el període de formació de l'Estat central. Tot i mantenir-se al marge del procés d'expansió econòmica de l'Argentina i malgrat la voluntat de creació d'un mercat nacional argentí, zones com l'examinada en aquest treball, la confrontant a la serralada dels Andes, mantingueren forts lligams amb el litoral del Pacífic, és a dir amb els centres urbans i ports xilens, en aquest cas com a proveïdora de bestiar. A ambdues bandes, la dèbil implantació de l'estat va facilitar la supervivència d'aquestes relacions, convertint la frontera en un espai social de funcionament característic que va perdurar, amb canvis i adaptacions, fins ben avançat el segle xx.

PARAULES CLAU:

Patagònia, població indígena, ramaderia, comerç, conquesta i ocupació, frontera.

ABSTRACT:

This article studies the peculiarity of the Patagonia as a regional/binational economic space during the period of formation of the centralized states. By-passed by Argentina's economic expansion and in spite Argentina's will to create a home market, zones like the one studied here, the region contiguous to the Andes, kept strong ties with the Pacific side, in other words with Chilean towns and ports, in this particular case as a supplier of livestock. The weak presence of the State on both sides facilitated the survival of these relations, turning the border into a characteristic social space which lasted, with several changes and adaptations, well into the twentieth century.

KEY WORDS:

Patagonia, native population, stock-breeding, trade, conquest and occupation, border.

Quan es parla d'Estat nacional, concepte, d'altra banda, complex, que involucra una varietat de qüestions, sovint es fa referència quasi immediata a un dels seus atributs més visibles: el control d'un territori definit per fronteres, que a més s'entenen com a límits amb altres estats nacionals. Ara bé, si es pensa en la història nacional argentina i, dins d'ella, a la regió patagònia, la qüestió dels límits jurídics apareix com a preocupació definitiva dels governs

* Aquest article és una adaptació de la ponència presentada a la taula «Fronteras estatales y desarrollo regional (siglos xix y xx)», coordinada per Mario Cerutti, Raúl Jacob y Susana Bandieri, al *IV Congreso Brasileiro de Historia Económica* realitzat a Sao Paulo, Brasil, del 2 al 5 de setembre de 2001. Traducció de Joan Sebastià Colomer Tejada.

a la segona meitat del segle XIX, quan les institucions nacionals, en ple procés de consolidació, decidiren estendre coercitivament els seus dominis sobre la societat indígena, fins aleshores sobirana d'aquells territoris, ampliant una «frontera interna» mòbil i permeable que impedia fins llavors l'expansió agrària que exigia la plena incorporació del país a les formes capitalistes de producció. La «nacionalització» de l'Estat implicà aleshores l'avenç de les formes d'exercici del poder sobre nous espais del nord i el sud del país —definites des de llavors com a «*Territorios Nacionales*» (en referència directa a la «manca de maduresa» per a la seva incorporació definitiva com a províncies argentines).

Cal, tanmateix, tenir present que, en aquell moment, l'Estat nacional argentí es consolidà com a tal a partir de límits incorrectament definits, creats pels colonitzadors, sense cap relació amb la reivindicació de passats comuns dels pobles colonitzats, que, de fet, foren marginats i exclosos del procés, si no van ser exterminats,¹ desconeixent segles de contactes entre les poblacions europees i natives. És per això que qualsevol estudi que pretengui defugir aquestes herències comunes, difícilment assolirà una comprensió exacta de la realitat regional. A la Patagònia, com en qualsevol espai regional/binacional, retenir els processos històrics als límits polítics de províncies i/o nacions, imposats des d'un Estat central en formació, implica altíssims riscos d'incomprensió. Més encara en aquelles àrees més marginals al procés d'expansió econòmica nacional —amb un centre fort en la producció agrària destinada a l'exportació pels ports de l'Atlàntic— com són, en el cas que ens ocupa, les zones contigües a la serralada dels Andes. Factors de data antiga van fer que aquestes zones, tradicionals proveïdores de ramat al mercat del Pacífic, seguissin mantenint sòlids contactes econòmics i socioculturals amb els centres i ports xilens, més enllà de la intenció d'imposar límits polítics i fronteres nacionals. La dèbil presència institucional d'ambdós estats —argentí i xilè—, facilità la supervivència d'aquestes relacions, convertint la frontera en un espai social de llarga duració i funcionament característic. Tot i que la conquesta militar dels territoris indígenes actuà com a primer element desestabilitzador important d'aquest funcionament fronterer en imposar les formes capitalistes de producció, les tendències mercantils sobrevisqueren, amb noves regles i d'altres actors, fins avançat el segle XX. Foren els mateixos estats nacionals els que, en esdevenir-se l'ensulsiada del model exportador amb la crisi internacional dels anys trenta i l'aprofundiment del model substitutiu d'importacions a la segona postguerra, imposaren controls policials i econòmics al tràfic de la serralada que van acabar per descompondre definitivament les relacions descrites. D'aquests factors desestabilitzadors ens n'ocuparem en aquest article.

1. J. FONTANA, «Estado, Nación e Identidad», *Travesía* 1, Universidad Nacional de Tucumán, segon semestre de 1998, 5-16.

Una introducció necessària: el món indígena i la societat fronterera

Com és ben sabut, l'arribada dels espanyols canvià els costums dels grups indígenes patagons, alterant profundament la seva visió del món i les seves pràctiques culturals. A la incorporació del cavall per al transport i la caça —que s'hauria produït a l'inici del segle XVII per als tehueltxes septentrionals²—, s'afegí l'ús de noves armes com l'arc, les sagetes i les *boleadoras*. Mentre una important influència tehueltxe havia guanyat la part septentrional de la plana de la Pampa, els grups araucans, expulsats de Xile fins al final del mateix segle, exercien una significativa pressió sobre l'orient de la serralada, particularment evident a l'important procés d'«araucanització», iniciat primer pel nord i estès després al sud patagó, que es va consolidar durant el segle XVIII.³ Sense abandonar totalment l'agricultura, els araucans anaren assolint certes pràctiques nòmades dels tehueltxes com l'ús del cavall i de les armes característiques. Però llur influència cultural sobre aquests darrers també fou significativa. Alhora que s'incorporaven elements materials de la nova cultura, com l'ús dels teixits, dels metalls i d'alguns instruments de fusta, la generalització de l'ús de la llengua araucana des de la segona meitat del segle XVII fou segurament la seva expressió més significativa.

El nord de la Patagònia, al seu torn, fou una zona d'intensos contactes entre diversos corrents poblacionals, particularment l'occident neuquí per la seva proximitat amb l'Araucania xilena i l'accessibilitat de la travessia dels Andes. Diverses influències culturals provinents d'aquella zona, del sud de Mendoza i dels caçadors especialitzats de la Patagònia austral, convergiren a l'orient de la serralada. La quantitat i varietat dels recursos disponibles en superfícies no gaire grans, facilità l'establiment dels primers grups pedestres i la incorporació del cavall els va permetre una gran mobilitat ampliant els seus desplaçaments fora de la serralada. L'adopció del ramat europeu els transformaria també en pastors eqüestres, ramaders i comerciants. Per al segle XIX, aquests grups ja responien a patrons socio-econòmics molt més complexes⁴ que el simple model de la caça i la recol·lecció, fins fa poc recollit per la historiografia tradicional. No és estrany aleshores que a l'arribada de les tropes militars el 1879, es trobessin restes d'assentaments en àrees frontereres amb evidents mostres del

2. R. CASAMIQUELA, *Bosquejo de una etnología de la provincia del Neuquén*, Neuquén, Gobierno de la Provincia, 1995, 32.

3. El desplaçament araucà, provocat per l'ocupació espanyola de les valls centrals xilenes, va començar pel sud de Mendoza i nord de Neuquén, estenent-se gradualment cap a l'est fins assolir la plana de la pampa i cap al sud a l'àrea patagona. Segons explica Musters, la trobada amb els tehueltxes s'hauria definit per la guerra a Languineo (Chubut) a favor dels araucans, que van haver d'adaptar les seves formes de vida, més sedentàries i de base agrícola, a les noves condicions del terreny ocupat. G. CHAWORTH MUSTERS, *Vida entre los Patagones. Un año de excursiones por tierras no frecuentadas desde el estrecho de Magallanes hasta el río Negro*, Buenos Aires, Solar-Hachette, 1964, primera edició, Londres, 1871.

4. G. VARELA i A. M. BISET, «Entre guerras, alianzas, arreos y caravanas: los indios de Neuquén en la etapa colonial», S. BANDIERI, O. FAVARO i M. MORINELLI (comp.), *Historia de Neuquén*, Buenos Aires, Plus Ultra, 1993, 65.

desenvolupament d'activitats agrícoles i pastorils pròpies de grups més sedentaris, tal com explica el primer governador de Neuquén, Manuel Olascoaga.⁵

En efecte, segle XIX, en difondre's les formes capitalistes a l'àrea de Buenos Aires, les tribus del Neuquén, llavors dividides pel riu Agrio en dues «nacions» —*huilliche* al sud i *pehuenche* al nord— eren, per llur situació geogràfica privilegiada, una peça clau en el complex món de relacions construït al voltant de la frontera amb el blanc. Aquests grups exercien d'excel·lents intermediaris entre el ramat provinent de la regió de la Pampa i el mercat xilè demandant, exercint a més un actiu control dels passos de la serralada. La intensa circulació d'homes i béns a l'àrea nord-patagona hauria derivat en un singular poder de los cacics locals, que cobraven «peatge» en espècies —voluntari o no— pel dret de travessar el seu territori i arrendaven pastures per a l'engreix dels animals creuant prèviament la serralada. L'enriquiment també es manifestà en una nova organització política sota la forma de *cacicatos*, dinasties governants i successions preestablertes, que culminà en una particular concentració del poder.

L'adequat aprofitament de les valls d'hivern i estiu, l'estrict control de les rutes i passos i un eficaç sistema de comunicacions, permeteren un bon funcionament del model econòmic indígena. L'intercanvi d'animals, sal i teixits per cereals i d'altres productes europeus (bales de vidre per a collars o *chaquiras*, diversos elements de ferro, anyil per al tenyit de les llanes, vestits, armes i begudes alcohòliques, entre d'altres) s'esdevenia tant amb la societat hispanocriolla d'ambdues bandes de la serralada com amb d'altres tribus veïnes, com els *ranqueles* de l'oest de la Pampa. Un important excedent de ponxos, mantes i d'altres teixits s'usaven com a penyora de canvi; mentre que la sal, provinent de Neuquén i de les Salinas Grandes, era un element fonamental per a la conservació dels ramats i per al consum humà, particularment a Xile.

Però no tan sols el contacte, també el conflicte era una característica permanent del món fronterer, ja sigui el naturalment instal·lat entre la societat blanca i la indígena com l'existent a l'interior mateix de les diferents comunitats. Als primers intents frustrats de les forces espanyoles per conquerir l'Araucania xilena —regió situada al sud del Bío Bío—, els seguiren anys de relatiu equilibri durant el segle XVIII que van facilitar fluids contactes econòmics, socials i culturals entre ambdues bandes de la serralada, reflectits en una sèrie de paus i parlaments. Els posteriors processos independentistes d'ambdós països i la resistència realista al sud xilè, afegits al gradual avenç de les formes capitalistes, alteraren significativament la situació, augmentant a l'Argentina les reaccions contra la pràctica del *malón*. Mentre, i contradictòriament, Xile i les poblacions frontereres d'ambdues bandes de la serralada, implicades en una banda o l'altra en les lluites pel domini nacional, seguien depenent per a la seva subsistència dels

5. M. J. OLASCOAGA, *Estudio Topográfico de La Pampa y Río Negro*, Buenos Aires, EUDEBA, 1974, primera edició 1930.

circuits comercials indígenes. Alhora, els principals bàndols començaven a enfrontar-se pel control de les zones productores de ramat i sal més importants.

La situació més estable dels grups definí nous patrons d'assentament, propis d'una societat més complexa de ramaders i comerciants, permetent també l'afirmació de les pràctiques agrícoles i l'especialització del treball en algunes àrees específiques com l'argenteria per a la fabricació d'objectes sumptuaris demostratius del poder dels cacics. El control dels camps i pastures, de les aiguades, rutes i passos de la serralada, fou un factor determinant en la instal·lació de les *tolderías*. Grans grups de població es van situar al voltant de les famílies governants que simultàniament concentraven riquesa i poder, mentre les autoritats criolles intentaven neutralitzar els conflictes a la frontera amb l'oferiment de ramats, racions i vicis diversos.

La consolidació de l'Estat-nació i les necessitats del sistema: l'expansió de les fronteres i el desplaçament de la ramaderia ovina

Fins avançat el segle XVIII, el desconeixement de l'interior patagó era quasi total per als europeus amb la sola excepció de la costa atlàntica. Tot just quan el pilot espanyol Basilio Villarino navegà el riu Negro (1782-83), es van conèixer les característiques geogràfiques del nord patagó, així com l'antiga pràctica dels grups indis de traslladar hisendes des de la plana de Buenos Aires cap al mercat xilè. En aquell sector, els ramats eren arriats per les valls dels rius Colorado i Negro, i l'illa de Choele Choel feia de parador obligat i camp d'engreix abans d'encetar la dura travessia dels Andes. El mateix Villarino ja suggeria en aquells anys establir un fort a la confluència dels rius Limay i Neuquén i ocupar amb forces militars l'illa per a tallar el permanent trànsit comercial i les incursions indígenes cap a l'est.

Els primers governs independents, barrejats en permanents lluites externes i internes, només iniciaren campanyes militars contra els grups indígenes de la regió de Buenos Aires quan la creixent expansió ramadera començà a exigir, després de 1820, l'ampliació de les fronteres productives. Però l'interior patagó seguia essent domini indiscutit dels grans cacics. A partir del 1833, quan Juan Manuel de Rosas efectuà la seva campanya contra els indis avançant fins a l'illa de Choele Choel, a l'actual territori de Río Negro, una hàbil política d'acords i aliances propiciada pel governador de Buenos Aires s'instal·là entre la societat blanca i la indígena, obrint un període de convivència possible no exempta de conflictes. Aquest món fronterer construït així, tan sols fou possible en la mesura que els sectors dominants del país no reclamaven encara l'ampliació de l'àrea ramadera d'acord amb les limitades necessitats exportadores del sistema. Però, a la segona meitat del segle XIX, les condicions mundials van canviar i l'Argentina s'integrà més decididament al mercat internacional, que dia a dia augmentava la demanda de matèries primeres i aliments. L'ampliació de les fronteres productives es va convertir llavors en una necessitat ineludible del sistema.

Si en el nou context econòmic la convivència ja no era possible, tampoc ho era en el polític. A l'expansió del país en el marc del capitalisme dependent, li va correspondre el creixement del poder estatal en el mateix període com a instància articuladora de la societat civil, enfront de la necessitat de conformar un sistema de domini estable que permetés imposar l'ordre i assegurar el «progrés» dels sectors hegemònics amb la preservació del sistema. Els governs nacionals sorgits després de Pavón (1861) asseguraren les condicions propícies per a la institucionalització del poder estatal que es va consolidar en les dècades següents amb abast nacional. Es van posar en pràctica aleshores formes més definitives per al control dels territoris indígenes no sotmesos encara a la sobirania nacional amb l'objectiu d'incorporar-los al sistema productiu.

Encara que el domini dels territoris indígenes va tenir aleshores una clara justificació ideològica mitjançant l'explícit objectiu de superar la barbàrie per a assegurar la «civilització» i el «progrés», va tenir també un motiu d'ordre pràctic que es va derivar dels interessos concrets dels sectors socioeconòmics dominants, en aquell temps seriosament afectats pels *malones* indis i el constant flux de les seves hisendes cap a Xile. La persistència de la frontera interna entre indis i blancs s'havia convertit en el principal obstacle de l'expansió d'aquests sectors, vinculats comercialment i financera a les principals potències econòmiques del moment, particularment Anglaterra, que marcaven el perfil de la inserció d'Argentina al mercat mundial. L'expansió econòmica del país, per la seva banda, fins aquell moment predominantment pecuària, començava a exigir la incorporació de noves terres que alleugerissin la pressió pastoral de la plana de Buenos Aires,⁶ alhora que permetessin l'increment dels volums de producció per a una correcta resposta a la demanda europea de llanes i carns.

Cal recordar que l'oví productor de llana, l'etapa de predomini del qual començà al país cap al 1850, provocà inicialment el desplaçament del vacum del seu lloc de preeminència en la producció ramadera argentina. En aquest sentit, com és sabut, el vacum per la seva rusticitat s'avançà a l'oví en els successius desplaçaments de la frontera ramadera a les noves terres guanyades a l'indi. Tanmateix, l'aparició de la indústria frigorífica i la utilització del sistema de congelació cap al 1880 valoritzaren primer la carn ovina i després la vacuïna, provocant una important reorientació productiva en la recerca de races de millors aptituds càrnies. El procés iniciat així s'expandí ràpidament per les terres del sud de Buenos Aires, els camps humits de les quals, baixos i més propers als frigorífics, admetien animals més exigents en l'alimentació. Això hauria provocat el desplaçament dels ovins de raça merina cap a terres marginals de la Patagònia amb condicions aptes per a la producció de llana, mentre la pampa humida es reservava per a la cria d'animals més refinats, particularment vaccins i el conreu de cereals.

6. Al començament de la dècada de 1870 les pastures de la pampa estaven extraordinàriament esgotades atesa la presència simultània de vaques i de bous, amb un nombre excessiu de caps de bestiar per a aquelles terres. Tot plegat evidenciava el fet que calia canalitzar l'excedent ramader cap a noves terres marginals.

La necessitat d'incorporació de sòls menys afavorits per l'expansió de la ramaderia extensiva en els seus diferents *rubros*, a més de la inversió especulativa en terres, molt important en aquells anys, són llavors el macro nivell d'anàlisi en què necessàriament cal inscriure el model d'expansió territorial amb baix poblament que en termes generals caracteritzà l'ocupació del territori patagó. L'agent d'ocupació, si n'hi va haver, fou el ramat i no l'home i això donaria particularitats pròpies al procés de poblament de la regió. En aquest sentit, a la Patagònia es consolidà el latifundi com a forma més característica de l'apropiació de la terra pública des dels primers avenços de la frontera, d'acord a més amb les formes extensives de l'activitat ramadera dominant i amb les característiques productives de la regió.

La conquesta militar i la desestructuració social de l'espai indígena

A mesura que avançava el segle XIX i a conseqüència de l'important creixement de la ramaderia extensiva destinada a l'exportació, desenvolupada en grans finques de propietat particular, la hisenda *cimarrona*, que era la base econòmica de la nació indígena i el producte fonamental del seu comerç, començà a curtejar i àdhuc a desaparèixer, augmentant, conseqüentment, la pràctica del *malón* que afectà de forma directa els interessos dels ramaders de Buenos Aires, generant una forta competència entre hisendats i cacics, i augmentant la preocupació dels diferents governs de l'època per estendre la frontera interior del país tot consolidant definitivament la sobirania nacional en els territoris indígenes. Així es van dur a terme en pocs anys, pel que fa al sud del país, una sèrie de campanyes amb diferents estratègies militars per a sotmetre els grups indígenes, des de la rasa defensiva ideada el 1876 per Adolfo Alsina, ministre de Guerra del president Avellaneda, a l'oest de la província de Buenos Aires, fins a l'avenç definitiu sobre el Río Negro dut a terme pel seu successor, Julio Argentino Roca, el 1879, amb el finançament dels propis sectors interessats. Simultàniament es dictava, l'octubre de 1878, la denominada *Ley de fronteras*, per la qual es disposava la creació de la governació de la Patagònia amb jurisdicció sobre la zona compresa entre el riu Colorado i el cap d'Hornos, col·locant-hi al davant el coronel Álvaro Barros. La població fronterera de Carmen de Patagones, a la província de Buenos Aires, perdria així la seva jurisdicció sobre el marge sud del riu Negro, lloc on la població de Mercedes de Patagones —des d'ara Viedma— es va constituir en la capital de la nova governació, convertint-se en una veritable falca orientada cap a l'interior patagó des d'on es van desplaçar successives expedicions militars contra la societat indígena.

Des de la significativament denominada Campaña al Desierto, del 1879 en endavant —on cal entendre «desert» com a sinònim de «barbàrie» o, el que és el mateix, «buit de civilització», les successives etapes en què es plantejà la definitiva submissió de la societat indígena regional se centraren particularment en el territori del Neuquén o *territorio del triángulo*, com se'l denominava a l'època. Les fèrtils valls de la serralada al Neuquén estaven densament poblades.

L'accessibilitat dels Andes en aquest sector oferia també refugi possible als grups indígenes en els seus intents defensius, inútils, d'altra banda, enfront de la superioritat tecnològica de l'exèrcit nacional, que ja havia incorporat l'ús d'armes de repetició i del telègraf.

Pel que sabem, no hi havia cap assentament blanc argentí en aquesta regió a l'arribada de les forces militars. Tan sols pobladors xilens integraven la societat fronterera convivint amb els indígenes i compartint sense grans conflictes l'ús de la terra i els recursos econòmics, com ho demostra la població de Malbarco (avui Varvarco), situada al nord-oest neuquí, amb quasi 600 habitants entre indis, xilens i mestissos. Segons es descriu al diari de marxa de la campanya militar d'Uriburu, dos hisendats provinents de Xile —Méndez Urréjola i Price— estaven fermament instal·lats en terres que arrendaven als cacics *picunches*. Aquestes mateixes fonts descriuen les característiques de les *tolderías* que es van trobar, i en destaquen la presència d'importants sembrats amb sèquies per a rec i corral per a l'aixopluc dels animals.⁷ També es menciona el control que els cacics exercien sobre determinats camps d'hivernada i estiueig, tot assegurant per a llurs tribus la pràctica de la transhumància —desplaçament estacional dels ramats dels camps baixos de l'hivern als camps alts a l'estiu per a aprofitar millor les pastures—, pràctica que encara avui es manté entre els pastors andins de la regió. Segurament la pràctica de l'agricultura, per la influència araucana, es vinculava al consum intern de la comunitat indígena, mentre la ramaderia, com ja s'ha dit, era la base d'un comerç actiu amb Xile. En aquest sentit, l'àrea andina nord-patagona ja funcionava en aquesta etapa vinculada estretament a ciutats xilenes properes com Chillán, Angol, Antuco, etc. I amb els seus ports principals al Pacífic sud com Valdivia i Concepción.

El procés de consolidació de l'Estat central i l'èxit de la conquesta militar dels espais indígenes, esdevingué llavors l'afirmació de la definitiva sobirania nacional sobre aquestes regions. A mesura que les tribus foren delmades per l'exèrcit o per la verola —arma de la civilització tant o més mortal que el Remington—, es va anar produint una nova modalitat d'ocupació de l'espai patagó. Les terres de les comunitats indígenes passaren a l'Estat, que les va transferir a nous propietaris. Paral·lelament, es posà en marxa un procés d'intensa i sistemàtica destrucció de les cultures nadiues. Tot i que, com veurem després, l'activitat econòmica dominant va seguir essent la ramaderia en les seves formes extensives i les relacions comercials amb Xile es van modificar poc amb els nous límits geogràfics i polítics imposats a la regió —com a mínim durant la resta del segle XIX i les primeres dècades del XX—, la presència gradual de l'Estat va implicar la imposició de noves formes de relacions socials, particularment visibles al procés d'apropiació privada dels recursos naturals i es malmetia la base principal de la cultura nadiua: la seva relació amb la terra. La venda indiscriminada d'alcohol, per la seva banda, fou un altre element de penetració de conseqüències altament destructives sobre la societat indígena i base de

7. Incloses als escrits d'OLASCOAGA, *Estudio topográfico...*, 148, 256, 367.

l'enriquiment d'uns quants comerciants de la regió. La instal·lació de formes capitalistes es materialitzà a més en la presència d'una sèrie de conflictes, compartits amb la societat blanca subalterna, que van minar en tots els sentits l'organització social interna dels grups aborígens. L'aparició del lladre de bestiar fou des de llavors una constant, donant lloc al sorgiment d'una franja marginal de població, integrada per indis, blancs i mestissos, que usaven la serralada com a àmbit de protecció i via de sortida comercial dels bens capturats, convertint-la en l'espai físic privilegiat per a l'exercici d'una llibertat condicionada que va permetre la reproducció de l'ara marginal cultura nadiua.⁸

Després de la submissió de la societat indígena, van començar a funcionar altres mecanismes complementaris amb la finalitat d'afirmar i consolidar el sistema de domini imposat. Aviat es va fer evident la necessitat de posar en marxa una política d'organització interna dels nous espais apropiats per l'Estat nacional, tot procedint-se al seu ordenament en unitats administratives més petites que aquell vast territori comprès per la governació de la Patagònia. Així es va dictar, el 1884, la llei que creà els territoris nacionals de Chaco, Formosa i Misiones al nord, la Pampa al centre i, per divisió de l'esmentada governació, Neuquén, Río Negro, Chubut, Santa Cruz i Terra del Foc al sud, establint llur superfície, forma de govern i administració. Amb l'ocupació d'aquestes àrees es va produir una redefinició de l'espai territorial nacional en què grans superfícies van quedar sota el control polític de les autoritats centrals, en condicions jurídiques molt diferents de les de les tradicionals províncies argentines.

L'ocupació del territori patagó

A la segona meitat del segle XIX, malgrat la declarada sobirania argentina, el cert és que la Patagònia seguia essent encara un territori obert a la colonització internacional. Les importants reserves de llops marins i pingüins, com també el descobriment de jaciments d'or a Cabo Vírgenes el 1876, van incentivar les iniciatives estrangeres de penetració colonialista, particularment britàniques a partir de la consolidació de la seva presència a Malvines. Tan sols Carmen de Patagones al nord i Punta Arenas al sud constituïen els centres poblats blancs més importants de la Patagònia, estenent la seva influència a les àrees pròximes.

8. La desintegració social i cultural dels grups indígenes conduí, finalment, a la seva «incorporació» a la societat blanca en termes absolutament marginals. A la destrucció de la família en l'exili forçós, on els homes foren empresonats i les dones i els fills, destinats al servei personal de les famílies «porteñas», s'afegiren diferents formes de supervivència en la pròpia regió, sempre sobre el fonament de petits nuclis en territori de baixa qualitat, formes que no foren altra cosa que augmentar la marginalitat i la pobresa, provocant la integració dels grups indígenes dins l'oferta de mà d'obra d'altres grups subalterns en l'àmbit patagó. M. PALMA GODAY, «Tehuelches meridionales y relaciones interétnicas a fines del siglo XIX. Apuntes para una etnohistoria patagónica», D. MÁRQUEZ i M. PALMA GODAY, *Distinguir y comprender*, Comodoro Rivadavea, Proyección Patagónica, 1995, 36.

Amb posterioritat a la signatura del tractat limítrof amb Xile del 1881, es va facilitar també l'accés a la terra d'immigrants instal·lats en aquesta darrera localitat xilena, d'on va provenir un dels més importants corrents pobladors del sud patagó. Les possibilitats productives de la zona per a la cria d'ovins —introduïda primerament a Malvines— es començava a conèixer i, cap a finals del segle, el nombre d'animals havia augmentat considerablement. També, amb relació a això, augmentava la presència d'importantes inversionistes, particularment de l'àrea de Magallanes.

Dels primers grups d'immigrants, amb preeminència absoluta d'estrangers, arribats a la zona més austral de la Patagònia entre el 1885 i el 1900, la majoria concessionaris d'importantes superfícies de terres cedides generosament per l'Estat nacional, van sorgir els grups integrants de les elits regionals —Eberhard, Felton, Halliday, Scott, Rudd, Clark, Montes i Rivera, entre d'altres.⁹

També importants inversors britànics amb interessos al sud xilè —Seeger, Wood, Waldron, Greenshield, etc.— van invertir capital a l'explotació ovina de Santa Cruz com a part d'una estratègia empresarial més àmplia, sense que això impliqués necessàriament arrelar-se a la regió. De l'àrea de Magallanes van arribar també les inversions del grup empresarial Braun-Menéndez i d'altres capitals importants. Els seus vincles familiars, productius i comercials van permetre la conformació d'una veritable regió autàrquica al sud patagó amb centre a l'activa ciutat-port de Punta Arenas.¹⁰

També en el cas de Terra del Foc, tot i que la capital de la governació fou establerta a Ushuaia, la seva posició marginal a les rutes marítimes de l'època van determinar una forta dependència de l'actiu port de Magallanes. De Punta Arenas van venir les primeres iniciatives d'ocupació econòmica per part d'importantes homes de negocis, particularment José Nogueira, d'origen portuguès, que va concentrar a les darreres dècades del segle XIX una sèrie d'activitats econòmiques pròpies de la regió, com la caça de llops marins, el rescat de càrregues naufragades (*raques*), l'explotació d'or, el comerç i el cabotatge regional, a més de ser agent de la Compagnie Maritime du Pacifique. En societat amb Elías Braun, exportaven cuirs de llops marins, llanes i plomes d'estruç, tot iniciant-se com a ramaders a la Patagònia a partir de 1889, després de l'obtenció de dues concessions de terres compartides amb Mauricio Braun, creant la Compañía de Haciendas de Oveja de Tierra del Fuego, després anomenada Sociedad Explotadora de Tierra del Fuego,¹¹ propietària cap al 1900 de 1.700.000 ha i dotze milions d'ovins en camps situats a un costat i a l'altre de l'estret i de la frontera internacional.¹² Del grup empresarial Nogueira en

9. GUENAGA, *Los extranjeros en la conformación de la elite santacruceña*, Bahía Blanca, Universidad Nacional del Sur, 1994.

10. E. BARBERÍA, *Los dueños de la tierra en la Patagonia Austral, 1880-1920*, Tesi doctoral editada per la Universidad Federal de la Patagonia Austral, Santa Cruz, 1995, 50.

11. BARBERÍA, *Los dueños...*, 55-56.

12. M. E. CHIOZZA, «La Patagonia, La Antártida y el Nordeste», *El País de los Argentinos*, Buenos Aires, Centro Editor de América Latina, 1976, 67.

brollaren d'altres firmes regionals amb interessos diversos a Terra del Foc i Santa Cruz, integrades per Mauricio i Sara Braun —esposa de Nogueira—, Blanchard-Nogueira —després Braun-Blanchard— i, amb la incorporació de José Menéndez, la Sociedad Anónima Importadora y Exportadora de la Patagonia (més coneguda com La Anónima).

L'explotació ramadera extensiva, amb predomini oví, fou aleshores l'activitat orientadora del procés de poblament i apropiació inicial de la terra a la major part del territori patagó, fet que li atorgà les característiques fisonòmiques que encara avui manté: grans espais distribuïts entre pocs establiments ramaders, buits importants de població i escasses valls irrigables destinades a l'agricultura intensiva més densament poblades. I a les àrees andines i a l'extrem més austral del continent, es mantingué una important integració amb Xile heretada de les modalitats socioeconòmiques dels primitius habitants del territori.

L'apropiació inicial de la terra

Segons el discurs oficial, la sobirania conquerida per les armes havia de consolidar-se poblant les àrees de frontera tot i que, de fet, com s'ha vist, la seva expansió era exigència del propi creixement de la ramaderia extensiva nacional. Aquesta contradicció conflictiva es va reflectir clarament no tan sols en els propòsits explícits de les lleis de terres sinó també, i fonamentalment, en la seva aplicació. Aquestes normes, fàcilment transgredibles, van permetre l'acumulació de terres fiscals per part de grans comerciants i companyies estrangeres. Pocs anys després, a la dècada del 1890, amb l'objectiu d'impulsar un mercat de terres patagones, l'Estat nacional va començar una intensa campanya de venda de superfícies amb una propaganda important a l'exterior.¹³ Finalment, mitjançant grans guanys per als intermediaris, aquestes terres foren distribuïdes entre vint-i-un propietaris, catorze dels quals eren grans empreses ramaderes instal·lades a Xile i a Santa Cruz.

D'aquesta primera venda de terres públiques va sorgir un nombre important de compradors britànics. La inversió de capital d'aquest origen en terres patagones va continuar a un ritme creixent i es van constituir amb aquesta finalitat una sèrie de companyies privades amb seu a Londres per a l'explotació d'importants superfícies en diferents territoris, com les societats Cullen Station Ltd., a Terra del Foc, i Lai-Aike Sheep Company i Monte Dinero Sheep Company

13. Amb aquest objectiu es va vendre de forma directa, per Llei especial núm. 3053 del 1892, amb immillorables condicions per al comprador, una superfície d'un milió d'hectàrees a elegir en els territoris de Chubut i Santa Cruz a un prestador alemany, Adolfo Grümbein, emparentat amb grans capitals «porteños» i gestor de la Sociedad Link y Cía i del Banc d'Anvers (BARBERIA, *Los dueños...*, 101). Malgrat el ressò públic d'aquest negociat, el Govern nacional va suspendre qualsevol tràmit d'entrega de terres a Santa Cruz entre el 1892 i el 1895, fins que Grümbein escollís els lots a ocupar —les millors terres lliures a la zona dels rius Gallegos i Coyle, a la costa atlàntica fins a Puerto Deseado i a l'àrea fronterera amb Xile.

a Santa Cruz, entre d'altres. Una altra modalitat d'inversió típica fou l'adquisició de grans superfícies per part de companyies públiques del mateix origen, com és el cas de la Argentina Southern Land Company, creada el 1889, després subdividida en Port Madryn Company i Río Negro Company, propietàries, entre d'altres, de les hisendes Leleque i Maquinchao, a Río Negro. El 1897 es va crear la Patagonia Sheep Farming Company per a fer-se càrrec dels negocis de l'empresa familiar Waldron i Wood, amb propietats i interessos conjunts a Xile i l'Argentina. La Southern Patagonia Sheep Farming Company, per la seva banda, va comprar i arrendar terres a la Patagònia i al sud xilè de més de 150.000 ha. Cap a principis del segle xx, hi havia un registre aproximat de divuit companyies de terres britàniques operant a la Patagònia amb milions d'hectàrees en propietat,¹⁴ moltes d'elles amb interessos a ambdues bandes de la serralada.

La zona andina, per la seva banda, que ja comptava amb la major concentració de població a l'etapa indígena per la seva especial aptitud per a la producció de bovins, va conservar el seu lloc de privilegi directament relacionat amb el manteniment dels vincles socials i econòmics amb el sud xilè. Al sud-oest de Neuquén, les terres de millor qualitat ramadera foren concedides en fraccions de fins 80.000 ha a colonitzar d'acord amb la llei del 1876 a importants famílies de les estructures de poder de Buenos Aires —com els Uriburu, Castells, Gartland i Sorondo, entre d'altres—, que un cop habilitats per la llei del 1891 van vendre les seves propietats, cap a principis de segle, a inversors xilens agrupats en la Sociedad Comercial y Ganadera Chile-Argentina, la Sociedad Ganadera La Constancia, la Sociedad Comercial y Ganadera General San Martín i la Sociedad Comercial y Agrícola del Lanín, entre d'altres. Aquestes companyies, propietàries de terres a ambdues bandes de la serralada, van desenvolupar activitats complementàries entre una àrea de cria, establerta a l'orient de la serralada i una altra de transformació i venda situada a Xile. La composició societària d'aquestes empreses ramaderes mostra, en molts casos, importants vincles familiars i econòmics amb d'altres inversions britàniques i magallàniques a la Patagònia austral, fet que ens parla d'una estratègia particular d'inversió de capitals amb sentit regional.

Les explotacions ramaderes

A l'interior rural patagó, l'activitat ramadera fou històricament dominant, així, va orientar el procés d'apropiació inicial de la terra i va esdevenir la base de totes les relacions dins el conjunt regional als seus primers anys. A les àrees andines, en canvi, aquesta activitat apareix clarament identificada amb la ramaderia indígena, conservant les característiques marcadament extensives i la seva orientació, exportadora dirigida a la demanda xilena.

14. E. MÍQUEZ, *Las tierras de los ingleses en la Argentina 1870-1914*, Buenos Aires, Editorial de Belgrano, 1985, 252-253.

Recordem que, cap al final del segle XIX, la Patagònia es va integrar al sistema econòmic nacional mitjançant la captació del ramat oví, expulsat de la plana de la Pampa per l'auge dels cereals i la valoració de la carn de vaca per la incorporació de la indústria frigorífica. Aquest procés, que en termes generals s'acostuma a estendre en les anàlisis històriques al conjunt de la regió patagona, va afectar especialment els territoris amb litoral atlàntic: els seus ports naturals permetien una sortida ràpida de llanes i carns amb destí al mercat d'ultramar. De fet, mentre les terres més australs de la Patagònia es van destinar a l'oví productor de llanes i carns, les de la Patagònia nord, més properes al mercat metropolità, van ser essencialment productores d'ovins de raça merina, destinats a satisfer la demanda de la indústria tèxtil europea. No fou aquest exactament el cas de les àrees andines, la *mediterrànitat* i l'aïllament de les quals van afavorir-ne la natural desvinculació del mercat nacional i una major integració amb les províncies del sud xilè, com a mínim durant la fi del segle XIX i primers anys del XX, produint una quantitat significativa de vaccins de tipus crioll per a satisfer l'especial demanda dels mercats del Pacífic, com es pot observar als successius censos ramaders nacionals. Sobre el particular, i fins fa molt poc, la producció historiogràfica nacional afirmava, amb un alt grau de generalitat, que la producció dels territoris patagons s'havia orientat en aquesta etapa majoritàriament cap a l'Atlàntic, desconeixent la permanència dels contactes comercials amb l'àrea del Pacífic.¹⁵

Per a explicar l'anterior, cal recordar que a la segona meitat del segle XIX i en resposta a la creixent demanda de Califòrnia i Austràlia primer, i d'Anglaterra després, la producció agrícola xilena va arribar a quadruplicar-se, essent, juntament amb el coure, un dels sectors d'exportació més afavorits. Això va provocar un tomb de les terres regables de la vall central xilena, abans destinades a la ramaderia extensiva, cap a la producció de cereals, impulsant l'ocupació de les terres de l'Araucania cap a la dècada del 1880. L'especialització en els cereals es va estendre llavors al sud del Bío Bío, augmentant en conseqüència la demanda de carn i derivats per a consum i exportació a d'altres països sud-americans amb costes al Pacífic sud, com el Perú i Equador. Una important quantitat de vaccins vius van ser demanats llavors com a matèria primera indispensable per a diverses activitats de transformació (saladors, adoberies, greixeres, fàbriques de veles i sabó), situades a la vall central xilena i a l'àrea de Valdivia. Característiques físiques de singular importància feien de les valls andines patagones llocs dotats d'excel·lents condicions per a satisfer aquesta demanda, particularment facilitada per la presència de nombroses valls transversals que permetien el pas d'una banda a l'altra de la serralada durant la major part de l'any. Xile, en canvi, tenia a la mateixa latitud àrees molt boscoses, poc aptes per a la ramaderia, amb l'única excepció de les valls que

15. S. BANDIERI, «Espacio, economía y sociedad regional. Neuquén: el auge del ciclo ganadero y la organización social del espacio 1879-1930», *Entrepasados* 1, 1991; i «Frontera comercial, crisis ganadera y despoblamiento rural. Una aproximación al estudio del origen de la burguesía tradicional nenquina», *Desarrollo Económico* 122, juliol-setembre, 1991.

ja estaven ocupades per l'agricultura. La mateixa situació es presentava a les valls andines de l'oest de Río Negro i Chubut, mentre que l'àrea magallànica s'abastia de llanes i carn ovina patagona que les instal·lacions frigorífiques de Punta Arenas derivaven als mercats europeus. Entre ambdues regions, una gran franja de l'àrea continental xilena, al sud de Puerto Mont, esperava encara la seva ocupació econòmica.

En mantenir-se i augmentar la demanda de carn, i un cop sotmesos els grups indígenes que l'abastien, els corrents de població instal·lats a les àrees limítrofs van desenvolupar naturalment la mateixa activitat. Això també explica el fet que comerciants importants i hisendats transandins es preocupessin per invertir en la compra de grans extensions de terra a la regió. És el cas, entre d'altres, de la ja mencionada Sociedad Comercial y Ganadera de Chile y Argentina de capitals xilens —després Sociedad Ganadera Gente Grande integrada entre d'altres per Mauricio Braun i els germans Hobbs—, que el 1905 va arribar a concentrar més de 400.000 ha de terres en propietat al sud-oest de Neuquén. D'aquesta manera, aquests hisendats, alliberaven els seus camps a les províncies xilenes limítrofs, aptes per a l'agricultura i de limitades possibilitats per a la cria de ramat gran. En una típica economia complementària, els animals criats a l'orient de la serralada eren engreixats amb els residus de les collites a les finques xilenes.

També els estudis regionals més recents mostren la importància de l'expansió dels sectors econòmics xilens cap a la Patagònia més austral durant els darrers anys del segle XIX i primers del XX. Aquest és el cas de Santa Cruz i Terra del Foc que van constituir, juntament amb el sud de Xile, una mateixa regió autàrquica amb centre a Punta Arenas, la permanència de la qual es pot estendre fins a la dècada de 1920 en coincidència amb la implantació dels primers impostos duaners que van afectar la rendibilitat de les empreses ramaderes.¹⁶ Cap al final del 1910 es pot situar el moment de màxim auge de la indústria frigorífica en aquesta localitat xilena, quan la provisió d'ovins argentins constituïa fins el 50% dels animals sacrificats amb destí als països europeus i d'altres repúbliques del Pacífic. També llanes i d'altres derivats eren consumits majoritàriament per aquest mercat. La possibilitat de comunicació directa i la dèbil presència estatal a ambdós països van facilitar aquest procés d'integració.¹⁷

També a l'àrea de Santa Cruz es donà la modalitat de diversificació de la inversió per part d'importants capitals xilens. La majoria de les grans explotacions ovines del territori, com la hisenda El Cóndor, de prop de 2.000 hectàrees, propietat de la firma Waldron & Wood, estaven inicialment controlades per capital anglès i situades a Punta Arenas, a més tenien cases comercials a Buenos Aires. Aquesta empresa era simultàniament propietària de 650.000 mil hectàrees al sud de Xile. També la Sociedad Ganadera Gente Grande havia constituït un complex de finques a Santa Cruz que combinava amb propietats en territori

16. BARBERÍA, *Los dueños...*, 72.

17. M. MARTÍNIC BEROS, «La expansión económica de Punta Arenas sobre los territorios argentinos de la Patagonia y Tierra del Fuego, 1885-1925», *Anales Instituto de la Patagonia*, 1976.

xilè. És per això que se sosté que les conegudes inversions angleses a terres de la Patagònia només poden ser enteses bàsicament en el marc d'una particular estratègia d'inversió regional de capital anglès arrelat a Xile, que controlava simultàniament els circuits de comercialització de l'Atlàntic i del Pacífic.

Es pot afirmar aleshores que en el mateix moment en què les principals regions ramaderes argentines destinaven els seus esforços a millorar les races carnisseres amb destí a la indústria frigorífica i a l'exportació al mercat europeu de l'Atlàntic, la ramaderia patagona s'orientava en una doble direcció. Mentre al sud, llanes i carns ovines sortien pels ports patagons i bona part de l'interior de la regió derivava els mateixos productes cap a les instal·lacions frigorífiques de Magallanes i el port de Punta Arenas, a les àrees andines del centre i nord patagó es comercialitzaven més vaccins vius per a satisfer la demanda dels centres del Pacífic. Aquesta darrera situació es va veure afavorida pel fet que Mendoza, tradicional proveïdora de ramat vacú a Xile, augmentés al voltant del 1880 la seva producció vitivinícola transformant els seus alfarsars en vinyes. Amb l'arribada de la via fèrria a la capital neuquina el 1904 —perllongada a Zapala el 1913— i a Ingeniero Jacobacci a Río Negro el 1912, es produeix la gradual orientació de la sortida de llanes i cuirs nord-patagons amb destí al port de Bahía Blanca i al mercat de l'Atlàntic. Tanmateix, importants restes de les pràctiques comercials orientades cap al Pacífic es van mantenir a les zones frontereres, amb més o menys intensitat, com veurem després, fins èpoques posteriors.

Pel que fa a les característiques de les explotacions, ja s'ha mencionat la significació de la seva grandària i la concentració de la propietat, i es pot distingir entre aquelles que la posada en producció es deu als ocupants de les primeres colònies pastorals i les importants superfícies controlades per les grans companyies ramaderes. Entre les hisendes més importants del sud patagó destaquen les fundades pel ja mencionat José Menéndez, immigrant asturià establert a Buenos Aires com a dependent de comerç que es va aventurar a anar a la Patagònia el 1876 i que s'instal·là a Punta Arenas per dedicar-se al comerç, creant una empresa de navegació. Aviat expandiria les seves activitats a l'illa de Terra del Foc amb la concessió d'una important superfície de terres al sud i nord del Río Grande i el 1899 ja tenia les finques Primera Argentina, i Segunda Argentina, respectivament. Pel desmembrament de la darrera, es va bastir la hisenda María Behety, amb més de 60.000 ha, un dels establiments ovins més importants i moderns de l'àrea de Terra del Foc. Dels negocis inicials de José Menéndez se'n desprèn la creació de la Sociedad Anónima Ganadera Argentina Menéndez-Behety, propietària de diferents empreses ramaderes, comercials, frigorífiques, de telecomunicacions i energia elèctrica, situades a diferents punts de Terra del Foc, Chubut i Santa Cruz, amb seu també a Punta Arenas com la Sociedad Anónima Ganadera Comercial Menéndez-Behety, on afegia la propietat de serradores i empreses de navegació. Aquesta empresa familiar, completada amb el casament de Josefina Menéndez Behety amb Mauricio Braun, és un exemple clar de les possibilitats de diversificació de capital que permetia l'àrea patagona amb les connexions adients,

atès que a les seves activitats comercials va unir ràpidament les ramaderes i industrials, tenint a més el monopoli dels negocis d'importació i exportació, exercit mitjançant la Sociedad Anónima Importadora y Exportadora de la Patagonia, ja esmentada i constituïda el 1908 —La Anónima—, que es va convertir en prestadora i creditora de les altres empreses regionals.

En el cas dels petits productors, també integrats per una important quantitat d'emigrants xilens sorgits dels corrents espontanis de població, ocupants majoritaris de terres fiscals, la cria de cabrum fou la preferida per les seves característiques gregàries i fàcil maneigament, evitant així una inversió important de capital i treball i permetent la supervivència del grup familiar. Aquests criadors de ramat menor practicaven la transhumància a les àrees andines per diverses raons: productives (recerca de millors pastures); culturals (pràctica heretada de la societat indígena); i comercials (intercanvi directe a la frontera a l'etapa estudiada).

Polítiques comercials i controls duaners: la crisi de la ramaderia regional

El primer antecedent d'impostos per a l'intercanvi ramader entre ambdós països es va donar a Xile l'any 1897. Amb la Llei 980, el Congrés xilè va establir el primer impost al ramat argentí, eximint-lo del peatge. El dret s'incrementà anualment fins assolir el moment més àlgid cap al final de segle per als vaccins adults, deixant lliure de drets la introducció de vedells menors d'un any amb la intenció de protegir el desenvolupament de la cria xilena.¹⁸ Igualment, s'eximia de qualsevol impost el ramat del país que retornés, després de pasturar en camps argentins, amb la qual cosa s'afavoria la complementació entre una àrea de cria i una altra d'engreix. Aquesta darrera franquícia havia permès, de fet, un contraban generalitzat de ramats argentins, que no només passaven com a «locals» sinó també «disfrazados de ternera».¹⁹ El Govern argentí, com a resposta, va imposar un gravamen al ramat xilè que hivernés a la banda oriental de la serralada, provocant que el 1904 hom eliminés l'esmentada franquícia xilena, tot suspentent aquell país l'entrega de *torna-guías* per a la pastura d'animals en camps argentins.²⁰

18. La llei del 1897 establia un dret màxim assolit a finals de segle de setze pesos per als vaccins mascles i de dotze per a les femelles. Biblioteca Nacional de Santiago de Chile —a partir d'ara BNSCH—, *Boletín de la Sociedad Nacional de Agricultura* 51, XXX, Santiago, 18 de desembre de 1999, 915-916.

19. Aquesta és l'opinió de Luis A. Huergo, quan analitza el fet que el 1902 passaren des de Neuquén a Xile pels passos de Pucón, Antuco i Lonquimay, 21.549 vedells, enfront de 340 mascles i 621 femelles. L. A. HUERGO, *Conversación. Exponiendo y aclarando los puntos principales de los informes producidos por los miembros de la Delegación Comercial enviada a Chile por el Gobierno argentino en abril de 1908*, Buenos Aires, Imprenta y Casa Editora de Coni Hnos., 1910, 43.

20. ABNSCH, *Boletín de Leyes y Decretos del Gobierno* 83, LXXV, Santiago de Chile, 1904.

Les mesures preses per la llei del 1897, tot i que van ser considerades per alguns sectors a Xile com la primera fita en la història del proteccionisme nacional, apareixen malgrat tot en aquells anys com una estratègia relacionada amb l'agreujament dels conflictes fronterers entre ambdós països. En aquest moment el volum de l'entrada de ramat argentí a Xile era molt important i aquestes mesures de protecció es van fer sentir ràpidament,²¹ tot i que en menor mesura al nord patagó per la reconeguda importància del contraban.²²

Tanmateix, pocs anys després es va tornar a modificar la política comercial referida a la introducció de ramat argentí quan, el 1907, el Congrés xilè va sancionar una llei que suprimia per quatre anys els drets d'importació de vacum argentí, «en atención a la cantidad de ganado introducido en Chile clandestinamente».²³ S'esmenta especialment, com a exemple més evident de frau en la recaptació impositiva xilena, el cas de la duana de Lonquimay —contigu amb Neuquén—, on «contrabandean, según voz pública, tanto en Chile como en la Argentina, más de la mitad del ganado que se importa a la primera, y reduciendo a terneros más de la mitad del número que se reconoce como importado».²⁴ Tot i que és cert que el contraban es realitzava en important escala i amb prou impunitat,²⁵ no es poden ignorar altres motius que sens

21. Diu Huergo pel que fa a la significativitat del comerç de ramat argentí amb destí al país transandí durant la segona meitat del segle XIX i primera dècada del XX: «La importación de ganado de la Argentina a Chile fue creciendo desde 1850; de 1889 a 1896 alcanzó un valor que varió desde 7.500.000 hasta 8.700.000 pesos moneda nacional argentina (22 peniques), descendiendo con gran rapidez en los años posteriores, aun a menos de 1.500.000 pesos de la misma moneda». Per la seva part, «la exportación de bovinos fue en 1882 de 29.982 animales, subió en 1889 a 83.736, en 1895 a 97.417, bajó (luego del sucesivo mayor impuesto de 1898, 1899 i 1900) hasta 13.888 en 1901 y subió con alternativas a 27.324 en 1906 y a 34.914 en 1907. Las cifras, salvo el desconocido contrabando, son elocuentes». Arriscant una estimació per al 1910: «en estos últimos años no sería extraño que Chile hubiera importado de la Argentina más de 150.000 bovinos, con un valor de más de 15 millones de pesos chilenos», HUERGO, *Conversación...*, 19, 76, 78.

22. Esment realitzat al *Boletín del Ministerio de Relaciones Exteriores, Culto y Colonización* corresponent al primer semestre del 1902, Santiago de Chile, 1902, 232 i següents, citat a S. LIBERTI, «Relaciones comerciales argentino-chilenas hasta la firma de los pactos de Mayo», *Trabajos y Comunicaciones* 18, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, Universidad de La Plata, 1968, 133.

23. Llei 2060 de desembre del 1907. Varies fonts documentals fan referència a l'escassíssima fiabilitat de les estadístiques per a mesurar el comerç legal de ramat entre l'Argentina i Xile. Així, per exemple, el 1901, les províncies del nord xilè (Antofagasta, Atacama i Coquimbo) haurien acollit un 70% del total del país, mentre la resta amb penes i treballs apareix amb el 30% restant, malgrat abastar les zones més poblades i de màxim consum de Xile. BNSCH, *Boletín de Leyes...*, 89, LXXVII, Santiago de Chile, 1907.

24. L. A. HUERGO, «Informe de la delegación comercial argentina acerca del tratado de comercio con Chile», Buenos Aires, 18 de juliol de 1908; *Boletín de la SOFOFA*, Buenos Aires —Sociedad de Fomento Fabril—, any XXVII, 6, Litografía Universo, Xile, 1911, 323.

25. «Debe advertirse que la suma de 1.358.537 pesos oro que representa la exportación a Chile es sólo lo que aparece en la estadística, pudiéndose calcular en tres veces más de esa cantidad lo que se introduce en ganado de contrabando, suma de las cuales no se puede dejar constancia, porque ello es materialmente imposible. Es completamente público y notorio que lo que entra allí en ganado de contrabando supera en tres veces a lo que se consigna en la estadística comercial argentina.» *Informe del Consulado General de Chile en la República Argentina*, Ministerio de Relaciones Exteriores, Informes Consulares, Santiago de Chile, 1908, 8.

dubte van influir en una decisió així, com segurament van ser les manifestacions d'impopularitat que havia provocat en aquell país l'impost amb què es gravava el ramat argentí, tema que serviria de detonant dels greus successos esdevinguts a Santiago l'octubre del 1905.²⁶ Aquest conflicte social, veritable fenomen de masses produït per la desigual distribució de la riquesa nacional, exigia canvis en la política aranzelària xilena en considerar que protegia certes finques de la producció nacional a causa d'un tribut que afavoria una minoria d'hisendats i provocava l'augment de preus dels béns de consum popular, en aquest cas la carn vacuna importada de l'Argentina.

Aquesta situació va motivar que s'iniciessin les tramitacions per a un nou tractat de comerç, precedit d'una sèrie de tres conferències realitzades cap al final del 1905, on es van discutir els productes xilens i argentins que es podrien importar amb exempció o reducció de drets. El 1907, considerant la recent mesura del Congrés xilè d'abolir els drets d'importació al ramat argentí, els membres de la delegació comercial argentina van acordar, per unanimitat, proposar que es prengués com a base del nou tractat de comerç la fórmula de «serralada lliure», alliberant de drets duaners tots els productes. Finalment, a l'Acta Protocol·litzada signada el febrer d'aquell any, es va acordar l'abolició de l'impost al ramat argentí per la via de l'intercanvi compensat amb alguns productes xilens com ara vins, fustes de totes les espècies, nitre, fruites, llegums, verdures i mariscs conservats. Per a l'Argentina, el tema de la liberalització d'aranzels al ramat exportat a Xile resultava ser a l'època una mesura molt significativa, ja que representava entre el 70% i el 90% de les exportacions a aquell país. D'aquesta manera s'afavoria especialment la situació de les àrees frontereres productores de ramat, que traslladaven lliurement els seus animals travessant la serralada per a vendre'ls a les principals fires ramaderes realitzades periòdicament als centres xilens, amb les significatives conseqüències econòmiques a nivell regional que ja hem assenyalat. Per a Xile, la provisió permanent de ramats argentins permetia abastir el seu mercat intern, habituat de feia molt

26. Ens referim al tristament célebre episodi de la història social xilena iniciat el 22 d'octubre del 1905 i conegut com «setmana roja», quan el Comité Central de Impuesto al Ganado va citar les societats obreres i el poble en general a participar en una desfilada que s'havia de realitzar simultàniament a totes les ciutats xilenes com a manifestació pacífica de protesta a favor de la derogació d'aquest impost, tema que es considerava una «necessitat nacional» perquè afectava directament els sectors populars. La manifestació, que va assolir a Santiago una dimensió impressionant, va comptar amb la participació de gairebé 30.000 persones i va acabar després de cinc dies en els quals van haver-hi seriosos avalots i una duríssima repressió per part de les autoritats, provocant detencions, ferits i prop de 250 morts. Tot i que els motius d'una explosió social així són molt més complexos, el factor detonant fou l'impost a la carn argentina, cosa que demostra clarament la importància del tema en aquells anys. Entre les pancartes que encapçalaven la manifestació, en destacaven, per exemple, una que mostrava un bou empresonat pels ramaders i el poble intentant alliberar-lo; en una altra, apareixia un esquelet humà —el poble— i al seu costat un personatge gras —l'hisendat— fumant un cigar; una altra mostrava un bou gras sobre el qual deia «carne para ricos» i al seu costat un cavall trist i magre amb el lema «carne para el pueblo». Una llegenda deia: «Abajo los monopolios. El pueblo manda que se suprima el impuesto». G. IZQUIERDO FERNÁNDEZ, «Octubre de 1905. Un episodio de la historia social chilena», *Historia* 13, Instituto de Historia, Pontificia Universidad Católica de Chile, Santiago, 1976, 59.

a una dieta de carn que obligava a la importació d'animals per l'important desplaçament produït a la ramaderia autòctona per efecte de l'expansió agrícola i minaire. El Govern d'aquell país usava a més la liberalització de drets ramaders com a eina de pressió a l'hora de demanar de l'Argentina tractes igualitaris per a intercanvis compensats, particularment amb els vins xilens.

De fet, el règim de «serralada lliure» per al comerç ramader, especialment defensat per l'Argentina, aconseguí imposar-se, amb algunes reculades, a les transaccions comercials d'aquells anys, fins que la Primera Guerra Mundial va marcar els primers canvis significatius. Efectivament, la Llei aranzelària 3.066 de l'1 de març de 1916 es va dictar a Xile d'acord amb el discurs proteccionista que s'havia intensificat amb el conflicte mundial. S'hi fixaven els diferents aranzels per a la introducció de productes de l'estranger, establint, en el cas dels animals vius, un nou dret de setze i deu pesos per a vaccins mascles i femelles respectivament; deu per a cavallins i mulencs, dos per a ovins i un per a cabrum, mentre quedaven lliures d'impostos els ramats introduïts per Magallanes.²⁷

Els butlletins de la Sociedad de Fomento Fabril —SOFOFA— d'aquells anys i, en general, de tota la dècada de 1920, són una mostra fidel de les pressions exercides des d'aquella i altres corporacions xilenes, com la Sociedad Nacional de Agricultura, perquè el desenvolupament de la indústria sigui entès com a factor de defensa nacional, tot insistint en la necessitat de revisar les polítiques aranzelàries, inclosa la del 1916, i retornar a les mesures proteccionistes preses el 1897.²⁸ Partidàries d'eliminar l'alliberament impositiu, aquestes corporacions entenien que el tema de la lliure introducció de ramats per la serralada era un factor especialment desfavorable a l'hora d'assolir un desenvolupament nacional autònom.

En resposta a aquestes mesures, el Govern argentí també va gravar l'exportació d'animals l'agost de 1917. Tanmateix, la inexistència de duanes argentines a la serralada feia pràcticament impossible accomplir la mesura. De fet, les fonts regionals indiquen —en el cas de Neuquén— que el trànsit pels passos de la serralada fou absolutament lliure entre els anys 1903 i 1923, i s'hi va abonar tan sols el 3% en concepte de dret d'estadística.²⁹

27. Llei 3066 del 1 de març de 1916, a R. ANGUITA, *Leyes promulgadas en Chile: Sup. 1913-1918*, 5, Santiago, Imprenta Barcelona, 1918, 267.

28. «El problema económico consiste en producir. La medida más urgente para la defensa de la industria nacional es la revisión del arancel aduanero promulgado en 1916. Los derechos aduaneros han quedado muy bajos». *Boletín de la SOFOFA* 11, any XXXV, novembre de 1918, 738. Els projectes, en ordre cronològic, presentats en aquests anys per a la revisió de l'aranzel duaner, són els següents: projecte SOFOFA del 1918; projecte de l'Alta Comissió de Govern; projecte elaborat per Juorhe Hörmann el 1922 a la Comissió d'Hisenda de la Cambra de Diputats; projecte de la SOFOFA del 1923, fruit de la revisió dels tres anteriors. *Boletín de la SOFOFA* 9, Any XL, setembre 1923.

29. AHP, Notes al governador del territori del comisari inspector de la zona nord de Neuquén, Sr. Luis Dewey, i del receptor de rendes nacionals de Chos Malal, caixa V, octubre de 1930, amb relació a la comanda del cònsol xilè a Chos Malal perquè el seu país declari lliure l'entrada de ramat pel sud de Mendoza i tot Neuquén, atesos els perjudicis que provoca l'encariment del ramat per als compradors xilens, que adquireixen els jònecs a \$ 300 i han d'afegir-hi \$ 92 xilens com a aranzel, donant-se el cas que a l'Argentina tan sols es paguen \$ 0,33 m/n per cap en concepte de dret d'estadística.

Efectivament, durant els anys 1919, 1920 i 1921, els aranzels duaners per a ramats vaccins i ovins introduïts per la serralada van quedar suspesos per la Llei del parlament xilè núm. 3.450 de 1918. El 1921, es va legislar novament amb relació a una elevació del 50% dels drets d'introducció de ramats fixats per la llei del 1916. Tanmateix, en entendre's que el desenvolupament de la ramaderia nacional no permetia encara la imposició de drets a tots els seus productes, el govern xilè va adoptar successives mesures d'alliberament com el Decret núm. 17 de 1924 que tornava a suspendre el creixement abans esmentat, tot i que solament per al ramat argentí que s'introduïa pels passos de Los Andes i San Pedro de Atacama, amb l'objectiu d'abaratir la carn al centre i al nord d'aquell país que havia patit grans sequeres. També es van alliberar els drets d'introducció de bovins femella menors de tres anys, tot i que la mesura es va aplicar únicament als *resguardos* de Los Andes al nord i Planchón i Lonquimay al sud. Malgrat els aranzels vigents, els preus de les importacions havien augmentat notablement, amb la qual cosa el gravamen protector quedava reduït a la pràctica. D'altra banda, la frontera seguia apareixent com un territori amb un control escàs.³⁰ Segons documents regionals, durant els anys 1924 i 1926, encara els ramats extrets per Neuquén pagaven només el 3% d'estadístiques.³¹

Cap a la segona meitat de la dècada del 1920, el debat sobre l'establiment del règim de «serralada lliure» seguia vigent a Xile. El Govern d'aquest país, pressionat pels grups que controlaven la comercialització i distribució del ramat argentí, insistia a mantenir-lo per a l'intercanvi de productes nacionals entre ambdós països sobre la base de l'estudi de les compensacions possibles. Els grups industrials clamaven més protecció, adduint que les reformes de principis de la dècada de 1920 no resultaven satisfactòries i que calia prendre mesures similars a les del 1897.³²

Segons alguns estudiosos de l'economia xilena, va ser justament a partir del 1925 quan el país va haver de plantejar-se la reforma de les seves estructures tradicionals, tendint a una intervenció estatal cada cop més rígida, no per una renúncia a seguir creixent «cap a fora», sinó per una insuficiència dinàmica de les seves possibilitats reals en aquella circumstància històrica —col·lapse de l'etapa de cereals i nitre.³³ Aquesta situació va coincidir amb una caiguda general de les exportacions que va augmentar la posició marginal de Xile al

30. Per al 1924, la duana de Lonquimay, per exemple, situada a la regió que ens ocupa, reconeixia com a zona d'influència vuit passos i portells, per als quals habilitava únicament dos camins. D'aquesta manera, una sèrie de senders secundaris sense control facilitaven el contraban. Els animals de cria es duïen a l'estiueig sense cap classificació, cosa que sumada a la guia de lliure trànsit, a la manca de normes estrictes en matèria de marques i a l'existència de nombrosos camps limítrofs, afavoria el pas permanent de ramats sense cap tipus de registre legal. P. TIBERIO PEZOA, «Aduanas de Fronteras», *Boletín de Aduanas*, Órgano de la Superintendencia de Duana de la República de Chile, any XXVI, febrer de 1930, 143-144.

31. AHP, caixa XIV, carpeta 291, 1924.

32. *Boletín de la SOFOFA* 2, any XXXVIII, febrer de 1921, 80.

33. S. SEPÚLVEDA, *El trigo chileno en el mercado medieval*, Santiago de Chile, 1956, 108-110.

comerç mundial. A conseqüència d'això, va disminuir notablement el comerç internacional amb Argentina.³⁴ Visions historiogràfiques modernes situen també en aquest punt l'origen més ferm de la substitució d'importacions en aquest país.³⁵

De resultes d'aquesta situació, finalment es va dictar, l'any 1927, la Llei 4.121, fixant nous drets d'introducció per a animals vius, en un règim duaner perfeccionat el 1930, amb l'objectiu de *«proteger a la ganadería nacional, que venía decayendo en forma grave desde hacía tiempo y hasta el extremo de hacer necesaria la importación de vacunos argentinos por un valor de sesenta a setenta millones de pesos por año»*.³⁶ Aquesta Llei fixava un impost de vuitanta pesos per a vaccins mascles i femelles, seixanta per a cavallí i mulenc, nou per a ovelles i quatre per a cabrum. En el cas de les femelles bovines per a la cria menors de dos anys, introduïdes pels passos d'Uspallata, Planchón, Lonquimay i Pucón —els dos últims corresponen a Neuquén—, es pagaria tan sols el dret mínim de dotze pesos fins a la darrereria de desembre de 1930, com les femelles d'ovins i caprins que s'introduïssin pel nord del país.³⁷

La Llei 4.915 del desembre de 1930, per la seva banda, va derogar l'anterior, fixant per a vaccins, mascles i femelles, un alt dret d'introducció, de 120 pesos *«que se rebajaría o alzaría en seis pesos por cada centavo que respectivamente suba o baje de 1,30 pesos el precio armónico del kilo de animal vivo en las ferias de Santiago»*; i menors per a altres animals, exceptuant-ne aquells introduïts per a la industrialització i consum al territori de Magallanes.³⁸ Aquestes lleis, d'escala mòbil, elevaven, baixaven o suprimien els drets duaners segons si el preu del ramat s'apropava o es distanciava del cost de la carn a les fires de Santiago. El president de la República fixava quinzenalment els drets a regir, com també la relació entre els preus mitjans del quilo de l'animal viu a la fira i el d'exportació de la carn a l'engròs i al detall. Amb aquestes mesures es pretenia protegir el mercat consumidor, evitant l'encariment injustificat de la carn.

La ramaderia xilena va augmentar ràpidament i el país va arribar a autoabastar-se malgrat les condicions de la crisi internacional. L'eliminació de la febre aftosa

34. En el decenni 1925-1934, les xifres més altes del comerç internacional entre Xile i l'Argentina van correspondre a l'any 1929, i van començar a declinar progressivament des del 1930 endavant, després d'una lleugera recuperació el 1933, com es pot veure al quadre reproduït al *Boletín de la SOFOFA* 4, any LIII, abril de 1936.

35. Sobre aquest punt vegeu J. GABRIEL PALMA, «Chile 1914-1935: de economía exportadora a sustitutiva de importaciones», *Colección Estudios CIEPLAN* 12, Estudio 81, març de 1984, 61-88.

36. «Sobre el tratado comercial con Argentina», carta del president de la Sociedad Nacional de Agricultura de Chile, Maximiliano Ibáñez, al ministre de Relacions Exteriors d'aquell país, datada a Linares el 24 de febrer de 1933, *Boletín de la Sociedad Nacional de Agricultura de Chile*, Santiago, 1933, 163-164.

37. *Boletín de Leyes y Decretos del Gobierno*, Llibre XCVI, abril-juny 1927, Santiago de Chile, Dirección General, Talleres Fiscales de Prisiones, 1927, 2238-2242.

38. La Llei fixava, a més, un aranzel de vint pesos per ovins, trenta per ases i deu per cabrum. Llei 4915, 19 de desembre de 1930, *Diario Oficial* 15852, Santiago de Chile, 19 de desembre de 1930.

a Xile es va atribuir també als èxits d'aquesta política proteccionista.³⁹ L'augment dels aranzels es va complementar el mateix any 1930 amb un *Reglamento para la internación por los caminos en las Aduanas de Fronteras Terrestres*, que demanava als interessats el compliment d'una sèrie de tràmits legals previs a la introducció del ramat, que s'havia de fer exclusivament pels passos habilitats, sota control dels carrabiners, amb la guia corresponent i pagant en efectiu els drets establerts.⁴⁰ Les pròpies estadístiques del comerç exterior xilè mostren la disminució importantíssima de l'entrada de ramat pels passos de Neuquén a partir d'aquells anys. Els efectes regionals d'aquestes mesures són importants.⁴¹

A aquestes mesures del país transandí, s'hi va sumar l'addicional del 10% a les mercaderies d'importació establertes pel Govern argentí per Decret del 6 d'octubre de 1931, prorrogat per la Llei 11.588.⁴² La qüestió s'agreuà amb l'aplicació dels acords del 10 d'octubre d'aquell any sobre control de canvis, a partir dels quals els comerciants i els productors ramaders havien d'aturar-se necessàriament a la frontera perquè se'ls lliurés la documentació de trànsit corresponent.⁴³ És a dir, calia acomplir els requisits impositius abans de realitzar-se l'operació comercial. Això va alterar sensiblement el funcionament tradicional de la regió de la serralada on les operacions d'aquest tipus mai es feien de forma anticipada ni definitiva abans no es produís la trobada física de compradors i venedors.

El juliol del 1933 es va signar a Buenos Aires un nou tractat comercial amb vigència de tres anys, renovables per tres més, on s'establia el tractament duaner als diferents productes introduïts per cada país. En aquesta ocasió, els impostos al ramat argentí es van mantenir alts, seixanta-vuit pesos per cap de vacum. L'Estat xilè afirmava la seva intenció de mantenir amb producció pròpia les demandes del seu mercat intern. De totes maneres, la introducció de ramat argentí era ja considerablement menor, de la mateixa manera

39. La població ramadera xilena es va elevar per efecte d'aquestes mesures, d'1.900.000 a 2.380.000 caps. «Sobre el tratado...», *Boletín de la Sociedad Nacional de Agricultura*, 1933, 164.

40. Decret 5196 del 9 d'octubre de 1930, *Diario Oficial*, 17 d'octubre de 1930.

41. «Exorbitante impuesto de internación fijó el gobierno chileno para la internación de ganado argentino, como parte de una serie de medidas ultraproteccionistas: 300 pesos chilenos por cabeza de ganado bovino, lo cual supera el precio de venta que rige normalmente en la zona cordillerana, produciendo una brusca interrupción de la corriente comercial. El gobierno chileno aduce que la importación no está prohibida, que los gravámenes son medidas defensivas imprescindibles para la defensa de su propia ganadería, pero de hecho se interrumpió la importación porque no deja margen de utilidad alguno a los ganaderos argentinos. Salta, Neuquén y la zona andina de Río Negro se ven muy perjudicadas por la falta de compradores y los campos están recargados por los rebaños no vendidos [...] es cerrado el proteccionismo chileno ante las reclamaciones amistosas [...] Argentina responde elevando aranceles a los productos chilenos (nueces, productos frutícolas, maderas) [...] Se espera un acuerdo con Santiago frente a esta "guerra de tarifas".» «Barreras arancelarias», *Semanario Río Negro*, dijous, 2 d'abril de 1931.

42. *Anales de Legislación Argentina*, 1920-1940, 253-254.

43. AHP, Llibre Copiador de Notes al M. I., 10 d'octubre de 1932 al 9 de setembre de 1935, nota de l'11 de gener de 1933, 82.

que el conjunt de l'intercanvi legal entre ambdós països,⁴⁴ i els efectes de la disminució del comerç ramader amb l'àrea del Pacífic es feien sentir de valent a la regió que ens ocupa.⁴⁵

Creiem que és a aquestes mesures que es refereixen les fonts regionals, la sanció de les quals hauria aprovat, particularment a partir de l'aplicació de la política aranzelària del 1927, una paralització gradual i important de les operacions comercials amb el país veí. La reglamentació, més exigent, del 1930, unida als efectes de la pròpia crisi internacional, va tenir els efectes que més detalladament esmenten les fonts cap als primers anys d'aquella dècada. La lleugera recuperació esdevinguda al voltant del 1933, assenyalada oportunament, també s'explica llavors per les mesures d'aquells mateixos anys. La situació, tanmateix, no hauria tingut retrocés. Anys més tard, a la dècada de 1940, es van produir talls més definitius de l'intercanvi legal de ramat entre ambdós països, quan l'aprofundiment de la fase d'industrialització de l'economia argentina i la pròpia defensa de la producció ramadera xilena van suposar per a l'àrea més controls duaners, fet amb el qual es va acabar de descompondre el mercat que fou durant molts anys factor dinamitzador de les àrees andines patagones.⁴⁶ Tot i que es van signar d'altres convenis entre ambdós països sobre unió duanera, la importació de ramats a Xile va quedar reduïda, alhora que s'intensificaven els controls del comerç il·lícit d'animals.⁴⁷

44. Diuen les fonts xilenes a la dècada de 1930, referint-se a la importació de ramat vacú de l'Argentina «las diferencias de las cifras entre el presente año y el anterior se deben especialmente al alza de los derechos de internación, a la crisis general del comercio y a la gran oferta de ganado en el país». BNSCH, *Boletín de la SOFOFA* 8, any XLVII, agost de 1930, 547. «El total de vacunos ingresados al país por los diferentes puertos y resguardos desde el 1/01 al 30/09 ascendió a 64.677 contra 122.400 en la misma temporada anterior.» *Boletín de la SOFOFA* 11, any XLVII, novembre de 1930, 842). «Las cifras más altas [referint-se al moviment del comerç general entre Xile i l'Argentina que inclou en quadre] correspondieron al año 1929 y esas cifras empezaron a declinar progresivamente desde 1930 hasta el año actual.» *Boletín de la SOFOFA* 4, any LIII, abril de 1936.

45. Només prenent les xifres consignades als anuaris estadístics xilens a l'atzar es poden veure els efectes de l'esmentada disminució. Sobre quasi dos milions de vaccins mascles, 319.000 femelles i 552.000 ovins introduïts de l'Argentina pels passos de la serralada del sud el 1919, corresponen, respectivament, el 1925: 35.000, 19.000 i 66.000 animals; el 1929: 81.000, 49.000 i 464.000. Cap al 1930, les xifres han patit una considerable disminució: 6.000 vaccins mascles, 1.900 femelles i 263.000 ovins. Les importants quantitats d'ovins provenen principalment de l'àrea de Magallanes, exempta dels impostos fixats per la llei del 1927. BNSCH, *Anuarios Estadísticos de la República de Chile*, Comercio Exterior, diversos números.

46. A partir del 1945, el Govern argentí va afegir una dura fiscalització al tràfic internacional amb Xile. Normes rígides del Banc Central van reglamentar l'exportació i l'importació exigint un dipòsit previ en divises amb relació al valor dels productes a exportar, amb la qual cosa es va acabar de descompondre el mercat tradicional de la ramaderia neuquina. Encara que el contraban va seguir apareixent com a alternativa vàlida tot i que arriscada, atesa la presència de majors elements de control fronterer —instal·lació de la Gendarmeria Nacional el 1952—, la seva pràctica no va suposar una solució al problema si no més bé una sortida conjuntural en la mesura que permetia la comercialització il·legal de ramat a Xile, tot i que d'una magnitud segurament menor que la que havia estat abans la base de l'activitat.

47. Vegeu Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto de la República Argentina *Instrumentos Internacionales de Carácter Bilateral suscriptos por la República Argentina (hasta el 30-06-1948)*, II, Buenos Aires, 1950.

Cal recordar que, durant llargs períodes, es va aplicar la fórmula de «serralada lliure» per als intercanvis ramaders entre ambdós països, amb la qual cosa l'única exigència per al trasllat d'animals era el tràmit administratiu corresponent a les receptories duaneres, sempre escasses i no necessàriament situades a les zones frontereres, fet que facilitava les transgressions. D'altra banda, la característica transhumant de la ramaderia regional facilitava els intercanvis a les fites frontereres. D'aquesta manera, a una frontera extensa, oberta i mal vigilada com la patagona, no només era possible sinó també el comerç directe entre productors i compradors sense cap intervenció d'hisenda.⁴⁸

Davant la crítica situació provocada pel tancament de les franquícies comercials com el mercat del Pacífic, l'única alternativa possible per als productors locals sembla haver estat una inserció major al mercat nacional, tema difícil en aquests anys atesa la desvaloració dels preus de les hisendes com a conseqüència de la crisi internacional i per la inexistència d'un sistema integrat de comunicacions amb l'àrea de l'Atlàntic, amb l'única excepció —i en alguns casos— del ferrocarril.⁴⁹ Davant de «*la situación de miseria que sufrían los pobladores de la zona cordillerana*», els funcionaris locals insistien en la necessitat d'eliminar les barreres duaneres que separaven aquests productors del seu mercat natural, buscant a més que les zones afectades estiguessin lligades fàcilment amb els centres de consum i distribució del territori nacional mitjançant una disminució substancial dels nolis ferroviaris.

En el cas del territori de Neuquén, hem pogut constatar la significativa importància del comerç fronterer fins ben entrada la dècada del 1920, incloent ramat viu, cuirs, cabrum i llanes, a la totalitat de les àrees rurals, properes a la serralada.⁵⁰ En canvi, bona part de les zones del sud-est i centre del territori van començar a canalitzar part de la seva producció, particularment llana, cap als ports de Bahía Blanca i Buenos Aires, una situació indicativa dels efectes concrets de la incorporació del territori al mercat argentí en matèria d'organització econòmica. Com a conseqüència de la situació de paralització i tancament dels mercats tradicionals, descrita abans, es va produir un important augment de

48. Aquestes característiques, d'extrema «il·legalitat», són justament les que fan pràcticament impossible treure conclusions absolutes a partir de les fonts quantitatives regionals malgrat l'important esforç que s'està disposat a fer. Fins i tot suposant la factibilitat per a la reconstrucció quantitativa completa del flux mercantil legal, només s'assoliria una aproximació indicativa de les tendències predominants, mai la precisió absoluta de la totalitat de la circulació comercial, justament per la intensitat dels fluxos il·legals. «El peor azote de Neuquén es el cuatrismo, fomentado por la falta de vigilancia fronteriza, pues son tan numerosos los pasos de la cordillera, que no se concibe la utilidad que puedan prestar los existentes.» DGT, Territori del Neuquén, Informe 62, expedient 182-T-1922, Secció C Zona Andina i Assumptes Varis, IX, 1920, 66.

49. Tot i que l'arribada del ferrocarril va tallar l'aïllament natural del territori amb l'àrea de l'Atlàntic, l'any 1934 es va permetre la construcció d'un pont sobre el riu Neuquén, amb la qual cosa fou possible l'accés per ruta des de l'est. Fins aquell moment, l'accés al territori per a vehicles i vianants es feia amb un precari servei de rai.

50. AHP, «Planilla demostrativa de haciendas y frutos del país por los cuales se han despachado guías con destino a Chile» des de l'1 d'octubre de 1916 al 30 d'abril de 1917, a Libro Copiador 69, del gener fins al desembre de 1917, 495.

la sortida d'hisendes i fruites cap als mercats de l'Atlàntic a la meitat de la dècada de 1930, de manera que es va canalitzar bona part del flux comercial de l'interior del territori cap als centres del mercat nacional. Els grans hisendats del sud del territori van poder accedir ràpidament a mecanismes de solució de la crisi que el mateix sistema els assegurava. El juliol del 1933, davant de repetides sol·licituds, el Banco Nación va permetre suspendre per un any els compromisos de pagament, abonant els interessos corrents. També es van fer gestions oficials davant l'administració del Ferrocarril Sur per a l'obtenció de rebaixes de nolis per al transport de béns des de Zapala amb destí a hivernada a Buenos Aires, a la qual cosa l'empresa va accedir fixant tarifes especials.⁵¹ Resulta evident que aquestes mesures van afavorir únicament els grans productors que tenien accés al sistema de crèdits o venien ramat vacú per a hivernar, o bé, com començava a ser comú entre els hisendats de la zona sud, a aquells que eren també propietaris de camps a la regió de Buenos Aires on completaven l'etapa de l'engreix. Els mitjans i petits productors, en canvi, impossibilitats ara per a comerciar lliurement els seus ramats a les àrees de la serralada, van patir més profundament les conseqüències de la crisi, tot passant a dependre cada cop més de successius intermediaris regionals en la reorientació obligada dels seus circuits mercantils cap a l'àrea de l'Atlàntic.

Aquesta situació va avançar fins que, cap al 1940, escassos béns anaven cap a Xile i, pocs anys més tard, no hi havia més exportació de ramat, com a mínim en quantitats importants i en les condicions legals exigides,⁵² la qual cosa no vol dir que no hi hagués contraban. Sospesant el moviment de càrregues per ferrocarril entre els anys 1935-1949, és evident l'important pes que en aquells anys va adquirir l'estació Zapala pel que fa a càrregues despatxades (animals —llaners i vaccins—, cuirs i llanes), registrant també una important quantitat de càrregues rebudes, cosa que afirma la seva consolidada situació pel que fa a la distribució de béns de consum cap a l'interior del territori, ara proveïts exclusivament pel mercat nacional. No es registraven enviaments de cabrum, la qual cosa confirma la situació dels petits productors que, a partir de la crisi de comercialització de l'activitat, van quedar absolutament lliurats a llurs possibilitats de subsistència.⁵³

Conclusions

Les investigacions fins aquí realitzades, com a mínim per al cas de Neuquén, no admeten dubtes sobre la permanència de la via del Pacífic, amenys fins

51. AHP, Libro Copiador de Notas del 4 de març de 1933 a l'1 d'octubre de 1933, notes del 10 de juliol de 1933 i 19 de setembre de 1933, respectivament.

52. Testimoni oral de Carlos Labadié, segon cap de duana a San Martín de los Andes l'any 1940. Entrevista realitzada el febrer del 1988, San Martín de los Andes, Neuquén.

53. AHP, «Movimiento de cargas por ferrocarril», Memòries elevades anualment pels Governadors del Territori anys 1935 a 1949.

el moment que es van fer sentir a la regió els efectes de les mesures aranzelàries preses, primer per Xile i després per l'Argentina, en un període que es va iniciar cap a la segona meitat de la dècada del 1920 i es va intensificar els anys següents. Concretament es pot afirmar que l'actitud proteccionista de Xile, accentuada a partir del 1925, reforçada per la política aranzelària del 1927 i el 1930, i complementada amb mesures similars preses per l'Argentina durant les dècades del 1930 i 1940, van acabar de descompondre definitivament aquestes formes regionals d'intercanvi.

És indubtable que la complementarietat d'ambdós circuits fou funcional tant per als productors com per als comerciants patagons durant un llarg període, però quan els aranzels i els controls fronterers van modificar aquesta situació, les pràctiques també es van modificar, encara que no d'una manera definitiva ni immediata. N'hi ha prou amb recordar que el contraban de ramats a Xile figura a l'imaginari regional com l'element central de l'enriquiment d'algunes famílies importants, en aquest cas de Neuquén, relacionades després amb el poder polític provincial.

Sense cap mena de dubte, mentre la via del Pacífic fou possible i sobretot rendible, es va mantenir, sense importar l'escala de producció dels ramaders ni l'origen o procedència dels comerciants. Segurament, mentre el negoci va generar beneficis hi va haver comerciants originaris de l'àrea de l'Atlàntic —Bahía Blanca o Buenos Aires— instal·lats al territori que comerciaven amb Xile, així com ramaders xilens amb terres a Neuquén —com la Sociedad Ganadera Gente Grande— que usaven el ferrocarril per a treure part de la seva producció per l'Atlàntic. Els uns i els altres van saber aprofitar els avantatges d'una orientació mercantil que durant anys, inclosa l'etapa de domini indígena, va servir d'element dinamitzador de l'economia ramadera regional a les àrees andines patagones.